

Ханафий жана матуридий мазхабдарынын Ош аймагында калыптануусу (X-XII кк.)

З. Ажимаматов*

Аннотация

Ош шаары орто кылымда саясий, маданий жана диний жактан Фергана өрөөнүнүн эң маанилүү аймактарынан болгон. Ханафий жана матуридий мазхабдарынын жалпысынан Фергана аймагында, анын ичинде Ош аймагында жайылуусу жана калыптануусу Саманиттер, андан кийин Караханиттер мезгилине туура келет. Саманиттердин жана Караханиттердин ханафий жана матуридий мазхабдарын мамлекеттик деңгээлде колдошкон. Фергана өрөөнү Ханафий жана матуридий мектептеринин Самарканд, Бухарадан кийинки экинчи борбору деп айтсак болот. Орто кылымдарда бул аймактардан көптөгөн фикхта ханафий, этикада матуридий аалымдары чыккандыгы белгилүү. Имам Сарахсий, Бурхануддин аль-Маргинаний, Али бин Осмон аль-Оший сыяктуу ханафий аалымдары бир гана Фергана өрөөнүнө эмес, жалпы Ислам дүйнөсүнө өздөрүнүн эмгектери менен чоң из калтырып кетишкен.

Ачкыч сөздөр: Ханафий, матуридий, Фергана, Ош, Ислам, мазхаб.

Üşî'nin Yaşadığı Coğrafyada Hanefilik ve Mâtürîdîlik

Öz

Oş şehri Fergana vadisine dahil olup, orta asırda siyasî ve ilmî niteliğe de sahipti. Fıkıhta Hanefilik ve itikadda Mâtürîdîliğin genelinde Fergana vadisinde, özelde Oş şehrinin çevresinde yayılması Samanîler ve Karahanlılar döneminde gerçekleşmiştir. Hem Samanîler, hem de Karahanlılar resmî olarak fıkıhta Hanefilik ve itikadda Mâtürîdîliği desteklemişlerdi. Fergana vadisi Mâveraünnehir'deki Semerkand ve Buhara'dan sonraki Hanefiliğin ikinci merkezi sayılır. Bu bölgede bir çok fıkıhta Hanefî ve itikadda Mâtürîdî alimleri yetişmiştir. *el-Mebсут'un* müellifi İmam Serahsî, *el-Hidaye'nin* müellifi Bûrhaneddin el-Merginanî ve *Bedü'l-Emâlî'nin* müellifi Siracüddin el-Üşî gibi alimler İslam düşüncesine büyük katkılar sağlamışlardır. Özellikle Oş, kelam ilminin bölgedeki önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Fergana, Merginan ve Namengan şehirleri fıkıh ilminin merkezi olurken Oş hem fıkıhta, hem de kelamda adını duyurmaya başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hanefilik, Mâtürîdîlik, Fergana, Oş, İslam, Mezheb.

The Formation of Hanafi and Mâtürîdî Scholars in Osh Region (X-XII century)

Abstract

Osh in middle century was very important city according to the social, cultural and religious of the Fergana region. Generally, hanafi and Mâtürîdî scholars formed and spread to the regions Fergana and Osh period of the Samanid and Kharahanid. Samanid and Kharahanid using the state level hanafi and Mâtürîdî schools. Fergana region was the second capital city according to the hanafi and Mâtürîdî scholars after regions Samarkand and Buhara. This regions well-known scholars studied and used jurisprudence on hanafi other science theology on Mâtürîdî. Imam Sarakhsi, Burhan al-Marginan, Ali Uthmān al- Üshî was hanafi scholars and to made contribution not only region Ferghana but also Islamic civilization.

Keywords: Hanafiyya, Mâtürîdiyya, Ferghana, Osh, Sect.

Ош шаары орто кылымда саясий, маданий жана диний жактан Фергана өрөөнүнүн эң маанилүү аймактарынан болгон. Ханафий жана матуридий

* PhD, Доцент, ОшМУнун теология факультети, ОшМУнун теология факультетинин дин таануу жана гуманитардык предметтер кафедрасынын башчысы, zaunabidina@mail.ru

мазхабдарынын жалпысынан Фергана аймагында, анын ичинде Ош аймагында жайылуусу жана калыптануусу Аббасийлер, Саманийлер, андан кийин Караханийлер мезгилине туура келет. Саманийлер жана Караханийлер ханафий жана матуридий мазхабдарын мамлекеттик деңгээлде колдошкон. Фергана өрөөнү Ханафий жана матуридий мектептеринин Самарканд, Бухарадан кийинки экинчи борбору деп айтсак болот. Орто кылымдарда бул аймактардан көптөгөн фикхта ханафий, этикада матуридий аалымдары чыккандыгы белгилүү. Имам Сарахсий, Бурхануддин аль-Маргинаний, Али бин Осмон аль-Оший сыяктуу ханафий аалымдары бир гана Фергана өрөөнүнө эмес, жалпы ислам дүйнөсүнө өздөрүнүн эмгектери менен чоң из калтырып кетишкен.

Орто кылымдын белгилүү мусулман географы Балазурийдин (892-ж.) берген маалыматы боюнча VIII кылымда Кутайба бин Муслим Хорасанга вали болуп (705-ж.) дайындалгандан соң Фергана аймагына арабдарды жайгаштырган.¹ Фергана аймагына ислам дининин жайылуусу Кутайба бин Муслимдин 713-жылы бул аймактын каратып алуусу менен башталган.² Бирок, ал учурда ислам дини Ферганын бардык аймагына жайылган эмес. Бул аймакта ислам дининин толук жайылуусу бир топ жылдарды ичине камтыйт. Башкача айтканда, Фергана аймагына ислам дининин толук жайылуусу Умеййиттер (661-750-жж.), Аббаситтер (750-1258-жж.), Саманиттер (875-999-жж.), Караханиттер (840-1212-жж.) жана андан кийинки учурларда ишке ашкан.

Ош шаары кылымдарды карыткан тарыхый шаарлардан экендиги баарыбызга маалым. Орто кылымда жашаган белгилүү мусулман, араб географтары Макдисий (990-ж.) жана Ибн Хурдазбих (913-ж.) өздөрүнүн эмгектеринде Ош шаары туурасында да кыскача маалымат беришет. Макдисий Ош шаарын Куба жана Ахсыкеттен кийинки чек арадагы үчүнчү шаар экендигин жана ар тараптан дин аалымдары жыйыла турган чоң имараттын болгондугун билдирет. Ошол эле булакта Ош шаарындагы тоодон (Сулайман тоо) жергиликтүү элдин кыймыл-аракеттери көзөмөлдөнгөндүгү да айтылат.³ Бирок, Макдисий тоонун ысымын берген эмес. Ибн Хурдазбих болсо Ош шаарын Түрк өкүмдарынын борбору болгондугун жана Куба шаарына он фарсах (50-60 км.) узакта жайгашкандыгын билдирет.⁴ Фергана өрөөнүнө караштуу Маргалан жана Наманган шаарларында ошол учурда фикх илими (ислам укугунун) өнүккөн болсо, Ош шаары фикх жана акаид-калам илими боюнча да атын угуза баштаган. Ош шаарынын орто кылымда саясий жактан да, илимий жактан да өзөчө орду болгон. Оштон да бир топ белгилүү ислам аалымдары чыккан.

1 *Аль-Балазурий, Ахмад бин Яхйя бин Жабир (892-ж.). Футухул булдан. Түрк тилине которгон. М. Файда. –Анкара, 197. 628-62-бб.*

2 *Wellhausen, J. Arap Devleti ve Sükütu. Түрк тилине которгон. F. Işıltan. –Ankara, 1960. 209-б.*

3 *Макдисий, Шамсуддин Абу Абдиллах Мухаммед бин Ахмад бин Аби Бакр аль-Бана аш-Шами (990-ж.). Ахсанут такасим фи маърифатил акалим. –Лейден, 1967. 272-б.*

4 *Ибн Хурдазбих. Абу Касым Убайдуллах бин Абдиллах (300/913). Китабул-масаалик вал-мамаалик. –Лейден, 1967. 30-б.*

Эң алгачкы мусулман географтарынан Ибн Хурдазбих (913-ж.) Караханийлер мезгилинде Өзгөн шаарынын Оштон үч эсе чоң экендигин белгилейт.⁵ Ал учурда Өзгөн шаарынын Ош шаарынан көлөмдүү болушу нормалдуу. Анткени, Өзгөн шаары ал убакта Караханит мамлекетинин борбору болгон. Х кылымга чейин Ахсыкет, Куба, Ош жана Өзгөн шаарлары Фергана өрөөнүнүн маанилүү борбор статусундагы шаарлардан эсептелип, мындан кийин Маргалан (классикалык араб булактарындагы аталышы -Маргинан) шаары Фергананын эң маанилүү борборлорунан бирине айланган.⁶

9-кылымдан баштап эле ханафилик Орто Азияда таасирдүү боло баштаган. Андан кийин ханафиликтин этикадий жагын системалуу абалга келтирген Имам Абу Мансур ал-Матуридинын атына негизделген матуридилик пайда болду. Мына ошентип жалпы эле Орто Азияда фикхта ханафилик, этикадда матуридилик калыптана баштады. Фергана өрөөнүнүн бардык аймактарында ошол мезгилдерден баштап эле фикхта ханафилик, этикадда матуридиликтин негизинде Ислам дини жайыла баштады.

Абу Ханифанын көз караштарынын Орто Азияга жайылуусунда Балхтык аалымдардын да таасири аябай чоң болгондугун айтсак болот. Балх шаары Афганистандын түндүгүндө орун алган, көптөгөн ханафий аалымдары өсүп чыккан илимий борборлордон болгон. Хорасан валиси Али бин Иса бин Махан ханафий аалымдарынан Абу Муаз Халид бин Сулайман аль-Балхийдин (814-ж.)⁷ казы Мухаммед аль-Аъмашди намаз туурасындагы көз карашынан улам такфир (куфур менен күнөөлөө) кылгандыгы үчүн, аны жазага тартуу жана Балх шаарына кирүүгө тыюу салат. Абу Ханифанын шакирттеринен бири, Тирмиз шаарынын казысы Абдулазиз бин Халид ат-Тирмизий⁸ аны шаан-шөкөт менен тосуп алат. Буга күбө болгон казы Мухаммед аль-Аъмаш Абдулазиз бин Халид ат-Тирмизийге да ошондой жаза берилүүсүн жана шаарга кирүүсүнө тыюу салат. Абу Муаз жана Абдулазиз биргеликте Фергана жана Шашка сүргүнгө жиберилет. Алар бул аймакта жүз миңдеген инсандардын ислам динин кабыл кылууларына себеп болгондугу айтылат.⁹ Ушул учурдан баштап Абу Ханифанын пикирлери кыска аралыкта Ферганага жайылып, бул өрөөндүн Касан, Ахсыкет, Ош, Өзгөн жана Маргалан аймактарында белгилүү ханафий аалымдары өсүп чыккан. Бул аймактан чыккан ханафий-матуридий аалымдары ахли сунна ишенимин изилдеп, көптөгөн эмгектер жаратышып, башка фыркаларга карата сын-пикирлерин билдиришкен.

Аббасийлердин учурунда ханафиликтердин борбору Багдад болгон. Аббасий мамлекети 9-кылымдын экинчи жарымынан баштап күчтөн тайып, Аббасийлерге таандык аймактардан 19 мусулман мамлекети пайда болгон. Хорасан жана Орто

5 *Бартольд, В.В.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. –Бишкек, 1997. 439-б.

6 Ошол эле булак. 442-б.

7 *Кураший.* I т. 22-б.

8 *Ибн Хажар аль-Аскаланий.* IV т. 334-335-бб.

9 *Ибн Даууд аль-Балхий, Абдуллах бин Умар бин Мухаммад аль-Ваизий (1213).* Фадаили Балх. Фарс тилине которгон. Абдуллах Хусайни аль-Балхий. –Tahran, 1350. 145-146-бб.

Азиянын басымдуу бөлүгүнө ээлик кылган Саманий жана Караханий мамлекеттери болуп эсептелет.

Абу Ханифанын шакирттеринин чыгышка жайылуулары менен Саманийлердин (875-999-жж.) алгачкы мезгилдеринде Самарканд менен Бухара жана Фергана өрөөнү чыгыштагы ханафий мазхабынын эң алдыңкы медреселеринин борбору боло баштаган.¹⁰ Саманийлер ханафий аалымдарын колдошуп, аларды расмий кызматтарга коюшкан.¹¹ Риваяттар боюнча Амир Исмаил бин Ахмад (892-907) Самарканд, Бухара жана Маварауннахирдин башка шаарларындагы аалымдарды чогултуп, туура эмес багыттагы агымдарга каршы суннит агымынын ишеним принциптерин камтыган бир китеп жазууларын буйрук кылган. Аалымдар бул тапшырманы ханафий аалым Исхак бин Мухаммед аль-Хахим ас-Самаркандиге (953-ж.) ыйгарышкан. Хахим ас-Самарканди ушул тапшырмага ылайык «Савадул-азам» деген чыгарманы даярдаган. Бул чыгарма Саманийлер доорунда негизги диний адабият катары колдонулган.¹²

Саманийлерден кийин Караханийлер (840-1212) дагы Ханафий мазхабын расмий мазхаб катары мамлекеттик деңгээлде кабыл кылышкан. Караханийлер Орто Азия аймагын Саманийлерден 999-жылы тартып алгандан кийин да ханафий мазхабына мамлекет өзгөчө маани берген. Шарияттык маселелер ханафий мазхабы боюнча чечилген.

Аббасит мамлекети күчтөн тая баштаганда Багдад мурдагыдай жалгыз илимий борбор өзгөчөлүгүн жоготуп, чыгышта X-XI кылымдарда Орто Азиядагы Самарканд, Бухара жана жакынкы аймактары илимий борбор абалына келе баштаган. Бул учурларда Сирия, Ирак жана Египетте тафсир, хадис жана адабият сыңары илимдер өнүккөн болсо, Орто Азияда болсо так жана философиялык илимдер өнүгө баштаган.¹³ Ошентип, Орто Азия элдеринин социалдык, маданий, экономикалык, саясий шарттарына жана менталитетине ылайык матуриделик акыйда-калам мектеби бул аймактарда кенен кулач алып жайыла баштаган. Фикхте ханафилик, акыйдада матуриделик Маварауннахир аалымдарынын мазхабы абалына келген.

Абу Ханифанын акыйдасынын Маварауннахирде жайылуусунда Имам Матуридий жана анын шакирттеринин ролу эбегейсиз зор болгон. Мына ошондуктан тарыхтан азыркы күнгө чейин негизинен акыйдада матуридий ишенимин кабыл кылгандар, фикхта ханафиликти кабыл кылып келишет. Фергана өрөөнүндө да ханафиликтин жайылуусунда жана калыптануусунда Имам Матуридий жана анын шакирттеринин салымы чоң болгон.

Тарыхтан азыркы күнгө чейин Фергана аймагында жашаган жергиликтүү мусулмандар да дээрлик фикхта ханафий, акыйдада матуридий мазхабын кабыл кылып келишет. Анын ичинде Кыргызстандын аймагында жашаган мусулмандар

10 *Madelung, Wilferd. XI-XIII. Asırlarda Hanefî Alimlerinin Orta Asya'dan Batıya Göçü // Түрк тилине которгон Sönmez Kutlu. –Ankara, 2003. 369-б. (İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik (ed. Sönmez Kutlu) китебинин ичинде).*

11 *Madelung, Wilfred. Religions Trends in Early Islamic Iran. Bibliotheca Persica. –London, 1988. 247-б.*

12 *Madelung, 247-б.*

13 *Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre Hürriyetin Kavramı. –Ankara, 1988. 11-б.*

дагы азыркы күнгө чейин фикхта ханафий, акыйдада матуридий мазхабын кабыл кылышат. Өзгөчө баса белгилеп кете турган нерсе мурунку учурларда бул аймактарда башка ар түрдүү багыттагы агымдардын жайылбагандыгы. Мунун бир катар себептери болсо да, негизги себеби катары биринчиден алгачкы учурлардан баштап эле Саманийлер, Караханийлердин ханафий мазхабын расмий мазхаб катары кабыл кылышы жана андан кийинки учурларда дагы ханафий мазхабы традициялык мазхаб катары бийлик тарабынан бекем колдоого алынгандыгы болуп эсептелет. Ал эми экинчиден жалпысынан Орто Азия аймактарынан, анын ичинен Кыргызстан аймагынан да улуу ханафий аалымдарынын чыгышы башка агымдардын бул аймактарда жаайылышына бөгөт болгон деп айтсак тарыхый фактыларга да туура келет.

Тилекке каршы, жергиликтүү ханафий аалымдары туурасында кыргыз коомчулугунда, илимий чөйрөдө да жетиштүү маалыматтар жокко эсе. Сиражуддин ал-Оший жашаган кылымдарда Фергана өрөөнүнүн Ош аймагында жашаган жана Оштук ханафий аалымдары боюнча кыскача токтолобуз.

Масуд бин Мансур аль-Оший (1125-ж.). Масуд бин Мансур аль-Оший Оштук ханафий аалымдарынан болуп, Самаркандда билим алган. Саманийдин (1167-ж.) билдирүүсү боюнча ал Абу Жафар Мухаммад бин Али аль-Арафий Самнанийден дарс алган.¹⁴ Курашийдин (1295-1373) берген маалыматы боюнча болсо Масуд бин Мансур аль-Оший ажыга баруу максатында 1117-жылы Багдадга барганда, ал жерде Умар бин Мухаммад Заранжарийден хадис рываят кылган.

Умар бин Ахмад ан-Насафийдин рываяты боюнча Масуд бин Мансур аль-Оший үй-бүлөсү менен бирге бир түндө 1125-жылы декабрь айында (мусулман жыл, ай эсеби боюнча хижрий 519-жылы зулхижжа айында) көз жумушкан.¹⁵ Ибнул Асир (1233-ж.) анын 1116-жылы (мусулман жыл эсеби боюнча хижрий 510-жылы) каза болгондугун билдирет.¹⁶ Бул зат улуу ханафий аалымы катары билинсе да, тарых булактарында жетиштүү маалымат берилген эмес.

Абу Абдиллах Насруддин Мухаммад бин Сулайман аль-Оший (1195-ж.). Абу Абдиллах Насруддин Мухаммад бин Сулайман аль-Оший Оштук улуу ханафий аалымдарынан. «Шайхул ислам» наамына жетишкен. Бул зат боюнча тарых булактарында жетиштүү маалымат жок болуп, табакат (бир мезгилде, бир мазхабдагы аалымдардын өмүр таржымалын ичине камтыган эмгектер) жана биография булактарында бир да сөз кылынбайт. Ал Имам Захируддин аль-Маргинаний жана Ибрахим бин Исмаил ас-Саффардан илим алган. Абу Абдиллах Насруддин Мухаммад бин Сулайман аль-Ошийден болсо Шамсул Аимма аль-Кардарий жана «аль-Хидая» аттуу эмгектин автору аль-Маргинаний дарс алган. Ал

14 Саманий. Аби Саъд Абдулкерим бин Мухаммед бин Мансур ат-Тамимий (1167-ж.). аль-Ансаб. –Бейрут, 1988. I т. 229-б.

15 Караңыз: Саманий. I т. 229-б.; Якут аль-Хамавий, Абу Абдиллах Шихабуддин Якут бин Абдиллах (1229-ж.). Китабу муъжамул булдан. –Франкфурт, 1994. I т. 415-б.

16 Ибнул Асир. аль-Лубаб. I т. 75-б.

каза болгондон кийин фикх илими Фахруддин Кады Хан аль-Узгендийдин муунуна өткөн.¹⁷

Абу Абдиллах Насруддин Мухаммад бин Сулайман аль-Оший 1195-жылы (мусулман жыл эсеби боюнча хижрий 592-жылы) каза болгон жана анын сөөгү жети казынын жанына коюлган. Анын «аль-Фатава», «Шархул жамиус сагир», «Шархуз зиядат», «Шарху адабил кады» аттуу эмгектери болгондугу билинет.¹⁸

Умар бин Муса аль-Оший (XII к.). Умар бин Муса аль-Оший боюнча тарых булактарында маалымат жок болуп, анын ысымы гана берилген. Саманий (1167-ж.) жана Ибнул Асир (1233-ж.) эмгектеринде бул заттын ысымын «Имран» деп билдиришкен.¹⁹ Түркиялык ислам изилдөөчү да Умар бин Муса аль-Ошийди ханафий аалымдары катарында көрсөткөн.²⁰ Саманий жана Ибнул Асир эмгектеринде бул аалымдын ысымын билдиргенине карап, анын XII кылымда жашаганын билсек болот.

Мухаммад бин Ахмад бин Али бин Халид Аби Абдиллах аль-Оший (1216-ж.). Мухаммад бин Ахмад бин Али бин Халид Аби Абдиллах аль-Оший Оштук ханафий аалым болуп, Бухарада илим алган. Ибн Нажжар ал боюнча мындай риваят кылат: «Ал 1214-жылы (мусулман жыл эсеби боюнча хижрий 611-жылы) ажыга баруу максатында Багдадга барып, ал жерден Кады Абул Хафс Умар бин Мухаммад бин Али аз-Заранжарийден хадис рываят кылган.»²¹ Ал кийинчерээк Бухарага кайтып келип, медреседе мударристик кылган. Белгилүү ханафий аалымы Дабусий да анын шакирти болуп эсептелет.

Мухаммад бин Ахмад бин Али бин Халид Аби Абдиллах аль-Оший фикх илими менен бирге хадис илими боюнча да дарс берген. Бул зат өмүрүнүн аягына дейре Бухарада жашап, 1216-жылы (мусулман жыл эсеби боюнча хижрий 613-жылы) көз жумган жана сөөгү Калабазга коюлган.²² Анын каза болгон жылына карап, ал Багдадда бир жылдан көп калбаганын билсек болот.

Анын «аль-Манакыб» аттуу жалгыз эмгеги болгондугу билинет.²³

Мухаммад бин Алим аль-Амил аль-Мукаммил Мавлана Хафизуддин аз-Захирий аль-Халидий аль-Оший (1340-ж.). Бул зат боюнча тарых булактарында бир да маалымат жок. Анын ысымы жазылган таш Ош шаарындагы Сулайман тоо тарых музейинде сакталып турат. Анын ысымдарынан ал боюнча кээ бир маалыматтарды алсак болот. «аль-Мукаммил», «аль-Халидий» ысымдары тасаввуфка тиешелүү терминдер болуп эсептелет. «аль-Мукаммил» - тасаввуфта муршиди камил (тасаввуфта ыймандын эң жогорку даражасына жеткен инсан) дегенди түшүндүрсө, «аль-Халидий» - Накшибандия тарыйкатынын Халидия колуна таандык болгонун билдирет. Демек, бул зат тасаввуфка жакын болуп, тасаввуфтагы бир канча баскычтарды басып өткөндүгүн билсек болот.

17 Ташкөпрүзаде. Табакат. 98-б.

18 Ошол эл жер.

19 Караңыз: Саманий. I т. 228-б.; Ибнул Асир. аль-Лубаб. I т. 75-б.

20 Кавакчы. 213-б.

21 Кураший. III т. 48-б.

22 Ошол эле жер.

23 Караңыз: Каххала. VIII т. 296-б.

Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендий (XII к.). Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендий Өзгөндүк жалпы ислам дүйнөсүнө белгилүү ислам аалымы Фахруддин Хасан бин Мансур бин Махмуд аль-Узгендийдин чоң атасы болуп эсептелет. Анын лакабы – «Шайхул ислам» жана «Кады- Хан».²⁴ Анын бул лакабтарынан казылык кызматты аткаргандыгын жана чоң аалым болгондугун билсек болот. Кээ бир булактарда Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендий «Чыныгы Кады-Хан» деп берилет.²⁵

Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендий Шамсул Аимма Абу Бакр ас-Сарахсийден дарс алган жана Масуд аль-Касанийден хадис рываят кылган. Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендийден болсо Захируддин Абул Хасан Али бин Абдилазиз аль-Маргинаний дарс алган.²⁶ Өзүнүн небереси Фахруддин Хасан бин Мансур бин Махмуд аль-Узгендийге да сабак берген.²⁷

Бул зат боюнча тарых булактарында жетишерлик маалымат жок. Туулган жылы да, өлгөн жылы да белгисиз. Небереси Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендийдин 1196-жылы каза болгондугуна карап, анын болжолдуу XII кылымдын экинчи жарымында көз жумгандыгын билсек болот.

Фахруддин Хасан бин Мансур бин Махмуд аль-Узгендий (1196-ж.). Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендий жалпы ислам дүйнөсүнө таанымал факих (фатва чыгара турган даражадагы улуу аалым) болгон. Атасы туурасында тарых булактарында маалымат берилген эмес. Бирок, атасы жана чоң атасы Махмуд бин Абдулазиз аль-Узгендийдин аалым болгондугу билинет. Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендий мужтахит аалым болгондуктан чоң атасы сыңары «Кады-Хан» деген наамга ээ болгон. Азыркы күндө да Ислам дүйнөсүндө ушул наамы менен таанымал. Кады-Хан өзүнүн чоң атасы Махмуд бин Абдулазиз аль-Узгендий менен бирге Абу Исхак Ибрахим бин Исмаил бин Аби Наср ас-Саффарий аль-Ансарий, Захируддин Абул Хасан Али бин Абдилазиз аль-Маргинаний, Низамуддин Абу Исхак Ибрахим бин Али аль-Маргинаний жана Бурхануддин Абдулазиз бин Умар бин Маза сыңары улуу аалымдардан да сабак алган. Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендийден болсо Жамалуддин Абул Махамид Махмуд аль-Хасирий, Шамсул Аимма Мухаммед аль-Кардарий, Нажмул Аимма, Нажмуддин Юсуф аль-Хасий жана башка аалымдар сабак алышкан.²⁸ Лакнавий Кады-Хандын устаз силсиласын (чынжырын) мындайча тизмектейт: «Хасан бин Али аль-Маргинаний, Абдулазиз бин Умар бин Мазадан, ал Кады Хандын чоң атасы Махмуд бин Абдилазиз аль-Узгендийден, экөө тең Серахсий Абу Бакр Мухаммедден, ал болсо аль-Халваиден, ал Абу Али ан-Насафиден, ал Абу Бакр бин Фазлдан, ал ас-Сабзамуниден, ал Абу Абдиллахтан, ал атасынан, ал Имам Мухаммедден, ал Имам Абу Ханифадан илим алган.» Кады-Хандын илим силсиласы (чынжыры) Абу Ханифага чейин барат.

24 Караңыз: *Кураший*. III т. 446-б.; *аль-Халабий*. 42б.

25 Караңыз: *Лакнавий*. 342-б.; *Саркис*, Юсуф бин Илияс бин Муса ад-Дымашкий (1932-ж.). *Муъжамул матбуатул арабия вал муарраба*. –Каир, 1928.

26 Караңыз: *Кураший*. III т. 576-б.

27 Караңыз: *Ибн Кутлубога*. 82-б.; *Лакнавий*. 111-б.

28 Караңыз: *Кураший*. II т. 93-94-бб.; *Ибн Кутлубога*. 82-б.; *аль-Халабий*. 42б.; *Кыланываде*. 52а-б.; *Тамимий*. Табакатус сания. III т. 116-б.; *Лакнавий*. 111-б.

Кураший, Абул Махасин Махмуд аль-Хасирий Шейхул-Исламдын Кады-Хан аль-Узгендий туурасында мындай деп айтканын рываят кылат: «Ал биздин казы имамыбыз, исламдын рүкүсү жана элдин эң баалуу устазы, салафтин (алгачкы муундун) факихи жана чыгыштын муфтийи.»²⁹ Белгилүү улуу аалым болгонуна карабастан эски тарыхый булактарда Кады-Хан боюнча өтө аз маалымат берилген. Канчанчы жылы туулгандыгы белгисиз болуп, тарыхый булактарда 1196-жылы 12-августта (мусулман жыл, ай эсеби боюнча 592-жылы 15-рамазан айында) көз жумгандыгы билинет.³⁰

Кады-Хан бир канча илимий эмгектер жана ханафий аалымдардын эмгектерине шархтар (түшүндүрмө) жазган. Алардын ичинен эң белгилүүсү «Фатаваи Кады-Хан» деген илимий эмгеги көлөмдүү төрт томдон турат. Бул эмгек жашоодо эң көп кездешкен маселелерге токтолгондугу үчүн фатва чыгарууда бир кыйла жеңилдиктерге жол ачат. Кады-Хандын бул эмгеги алгачкы жолу Калкутада 1835-жылы, Индияда 1855- жылы, Каирде 1865-жылы, Лекневде 1876-1878-жылы (Ошийдин «аль-Фатава Сиражия» деген эмгеги менен бирге), 1893-жылы Булакта (аль-Фатаваи Хиндиянын алгачкы үч томунун чекесинде) китеп болуп басылып чыккан. Кады-Хандын мындан башка илимий эмгектери: «аль-Амаалий», «аль-Вакиат», «аль-Махадир», «Шархуз-зиядат», «Шархул-жамиус-сагир», «Шарху адабил хада лил хассаф».³¹

Жыйынтыгында Кыргызстандын аймагында тарыхтан азыркы күнгө чейин ханафий мазхабынын традициялык мүнөздө сакталып калышында жогоруда аты аталган ханафий ислам аалымдарынын да ролу чоң десек жаңылышпайбыз. Ханафий мазхабы Кыргызстанда жашаган мусулмандар тарабынан азыркы күндө да кабыл кылынган негизги мазхаб болуп эсептелет. Ошондуктан ханафий мазхабы коомчулугубуздагы мусулмандардын диний аң-сезиминин өсүп-өнүгүшүндө, биримдиктин жана тынчтыктын калыптанышында өзгөчө мааниге ээ.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1997.
- Саймарий, Абу Абдиллах Хусайин ибн Али (өлгөн жылы 1043-ж.). Ахбару Абу Ханифа ва Асхаабихи. – Хайдарабат, 1974.
- Frye R.N. Orta Çağın Başarıları. Англис тилинен түрк тилине которгон Х. Курт. – Анкара, 2000.
- Ибн Кутлубога, Аби Адл Зайнуддин Касым (879/1474). Тажут таражим фи табакатил ханафия. – Багдад, 1962.
- Ибн Хурдазбих, Абу Касым Убайдуллах бин Абдиллах (300/913). Китабул масалик вал мамалик. – Лейдан, 1967.
- Саманий. Аби Саъд Абдулкерим бин Мухаммед бин Мансур ат-Тамимий (1167-ж.). аль-Ансаб. – Бейрут, 1988.

29 Кураший. II т. 94-б.

30 Караңыз: Кураший. II т. 93-б.; Ибн Кутлубога. 82-б.

31 Караңыз: Кемал Паша Заде. Табакатул фукахаил ханафия. 87а.; Кыланызаде. 52 а-б.; Ташкөпрүзаде. Мифтахус саде. II т. 278-б.; Солак Заде. 13б.; Алийул Кари. аль-Асмарул жамия фи асмаил ханафия. 45б. Лакнавий. 111-б.

- Кураший, Мухйиддин Аби Мухаммад Абдулкадир бин Мухаммед бин Мухаммед бин Насруллах бин Салим бин Аби Вафа аль-Ханафий (696-775/1295-1373). Жавахирул мазиййа фи табакатил ханафия, рецензент Абдулфеттах Мухаммед аль-Халва. –Рияд, 1993.
- Ибн Хурдазбих. Абу Касым Убайдуллах бин Абдиллах (300/913). Китабул-масаалик вал-мамаалик. –Лейден, 1967.
- Челебий, Катип (1657-ж.). Кашфуз-зунун. –Стамбул, 1971.
- Мақдисий, Шамсуддин Абу Абдиллах Мухаммед бин Ахмад бин Аби Бақр аль-Бана аш-Шами (990-ж.). Ахсанут такасим фи маърифатил акалим. –Лейден, 1967.
- Madelung, Wilferd. XI-XIII. Asırlarda Hanefî Alimlerinin Orta Asya'dan Batıya Göçü. Англис тилинен түрк тилине которгон С. Кутлу. –Анкара, 2003.
- Religions Trends in Early Islamic Iran. Bibliotheca Persica. –London, 1988.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. Mâturîdî ve Nesefî'ye Göre Hürriyetin Kavramı. –Ankara, 1988.
- Якут аль-Хамавий, Абу Абдиллах Шихабуддин Якут бин Абдиллах (1229-ж.). Китабу муъжамул булдан. –Франкфурт, 1994.